

UOT-811.11-112

Səhifə: 204-210

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.204>

Nuranə Hüseynova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
nuranateacher@gmail.com

ETİMOLOGIYA VƏ FONOSEMANTİKA XÜLASƏ

Məqalədə etimologiya ilə fonosemantikanın əlaqəsindən bəhs olunur. Fonosemantika səsle məna arasındakı əlaqəni öyrənir. Buna görə də etimologiya ilə fonosemantikanın sıx əlaqəsi var. Sən dönəmlərdə fonosemantika dilçiliyin müstəqil bir sahəsinə çevrilmişdir. Səsle məna əlaqəsi dilçiliyi hər zaman düşündürmüşdür. Bu baxımdan fonosemantikanın müasir linqvistika aspektlərindən dəyərləndirmək mühüm dil faktlarını üzə çıxarır. Dilçiliyin innovativ sahələrindən birinə çevrilən fonosemantikanın etimologiya ilə inteqrasiya olunması etimoloji araşdırmaların effektivini artırmış olur. Səs və məna ümumi dilçilikdə hər zaman prioritet mövzulardan biri olmuşdur. Səsle mənanın əlaqəsi hələ qədim antik dövrdə filosofları maraqlandırır. Fonosemantika nəzəriyyəsinin yaranmasında səs təqlidi konsepsiyası mühüm rol oynamışdır. Məlumdur ki, dilin yaranması haqqında bir çox nəzəriyyələr mövcuddur. Belə nəzəriyyələrdən də biri səs təqlidi nəzəriyyəsidir. Antik yunan dilçiliyində səs təqlidi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: etimologiya, fonosemantika, nəzəriyyə, səs təqlidi, məna, motivləşmə

Giriş: Vaxtilə yunan stoiklərinin fəlsəfi baxışlarında dilin ilkin səslərinin səs təqlidindən yaranması haqqında fikirlər yer almışdır. Onların *füsey* adlanan nəzəriyyəsinə görə, adlarla səslər arasında birbaşa bağlantı olmuşdur [10, s.4]. Yunan dilində *füsey* “təbiət” mənasındadır. Həmin nəzəriyyəyə görə, dili yaradan təbiətin özüdür. Antik dövrdə Heraklit bu konsepsiyanın yaradıcılarından biri idi. Həmin nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, “*səsləri yaradan məhz təbiətdir. Onlar səslərin yaranmasında təbii motivləşmənin böyük rolu olduğunu qeyd edirdilər*” [15, s.293-294]. Dilçilik tarixində fonosemantika ilə bağlı ilkin fikirlər hələ antik dövrdə – qədim yunan dilçilik məktəblərində səsləndirilmişdir. Dilçilikdə bəzən “səs təqlidi” mənasında yunan mənşəli *onomatopoy* terminindən də istifadə olunur. Qədim zamanlarda hind vedalarında da səslərlə mənalara yaxınlığı məsələsi öz əksini tapmışdır [9, s.9]. Antik yunan filosofları Sokrat, Heraklit, Platon və Aristotelin əsərlərində də səslərlə əşyalar arasındakı əlaqələr haqqında ilkin etimoloji mülahizələr irəli sürülmüşdü. Bu nəzəriyyənin mahiyyətində ilk sözlərin insanların təbiətdəki səsləri yamsılayaraq yaratması haqqındakı konsepsiyaya təşkil edir. Vaxtilə yunan dilçilik məktəbinin nümayəndəsi Aristotel sözlərdəki səslərlə onların mənası arasında bağlantı olduğunu göstərirdi [7, s.29]. Antik yunan filosofları öz əsərlərində səs simvolizmi ideyasından bəhs etmişlər. Əslində, səs simvolikası ilkin sözlərin yaranmasında əsas qaynaqlardan biri olmuşdur. Platonun “*Kratil*” əsərində adlarla onların səslənməsi arasındakı əlaqə diskussiya mövzusu olmuşdur. Bu cəhətdən həmin əsərdə fonosemantika haqqında ilkin nəzəri-etimoloji müddəalar, ilkin etimoloji konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. “*Qədim yunan dilində səs simvolizmi probleminin açılmasına cəhd göstərən Platona görə, k samiti hərəkəti və yarım keçmə anlayışını ən yaxşı ifadə edən səsdir. L samiti incəlik, yumşaqıq, i saiti qısalıq, kiplik, ı saiti uzunluq, böyüklük, e saiti qısalıq, kiplik, ı saiti uzunluq, böyüklük, e saiti daimilik, əbədilik anlayışları üçün səciyyəvi olan səsdir*” [1, s.637-638]. Beləliklə, səs təqlidi konsepsiyası ilkin sözlərin yaranmasında motivləşmənin əhəmiyyətini göstərir. Sözlərin yaranmasında motivləşmə prosesinin nəzərə alınması etimoloji təhlillərdə ən vacib məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, qazax türkoloqu A.T.Kaydarov göstərir ki, “*səs təqlidi ilə yaranan sözlər hər bir dilin bazis leksikasının əsasını, mühüm komponentini təşkil edir, onlarsız hər bir dil milli koloritini, obrazlılığını itirə bilər*” [12, s.180]. Orta əsrlərə aid olan İsidor Sevilskinin

etimoloji tədqiqatlarında bir çox sözlərin səs təqlidi əsasında yarandığı qeyd olunur. İspan yepiskopu İsidor Sevilski etimologiyadan bəhs edərkən bəzi sözlərin səs təqlidi ilə yarandığını göstərmişdir. Məsələn, o, latın dilində *garrulus* (“dilli-dilavər”) sözünün *danişiq* sözündən səs təqlidi ilə yarandığını bildirir [17, s.39-40].

Qədim və orta dövrlərdə səs simvolizmi haqqındakı fikirlər XX əsrdə fonosemantikanın müstəqil bir dilçilik sahəsi kimi yaranması üçün zəmin rolunu oynamışdır. İndiyə qədər ümumi dilçilikdə səs simvolikasına linqvopsixoloji və semiotika paradıqmalarından da yanaşılmışdır. A.A.Potebnya da “Dil və fikir” əsərində sözlərlə onların səslənməsi arasındakı əlaqədən bəhs edir. Onun fikrincə, “*səslənmə zamanı əldə edilən semantika sonradan sözün daxili strukturunu formalaşdırır*” [16, s.130]. Deməli, səsle semantika arasında məntiqi bağlılıq mövcuddur. Sözün səs “qabığı” yalnız onun formasını müəyyənləşdirmir, eləcə də onun daxili məzmununa, yəni semantik strukturuna təsir edə bilər. Roman Yakobson “Səs və məna” adlı yazısında fonosemantikanın linqvistik fəlsəfəsindən, səslərin psixoloji-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. R.Yakobson tədqiqatlarında *psixofonetika* terminindən istifadə edir. Onun fikrincə, “*səslərin başlıca funksiyalarından biri və aparıcısı onların məna fərqləndirici funksiyasıdır*” [20, s.44-45].

Müasir dillərin lüğət tərkibinin mühüm bir qismini səs təqlidi ilə yaranan sözlər təşkil edir. Sadəcə, problem ondadır ki, onların böyük bir qismi müasir dil səviyyəsində “gözə görünmür”. Onları yalnız dərinləndirən analiz etdikdə, etimonunu müəyyənləşdirdikdə səs təqlidi nəticəsində təşəkkül tapdığını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Fonosemantika sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu sahəyə müasir dilçilik paradıqmalarından yanaşdıqda etimologiya üçün də yeni faktların tapılmasına yardım etmiş olur. Müasir dövrdə zahirən öz formasını, morfonoloji tərkibini birikdirən, “daşlaşdırın” onlarla söz kökü var ki, onları fonosemantika nəzəriyyəsinin kriteriyaları və prinsipləri əsasında diqqətlə təhlil etdikdə mənşəyini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Artıq müasir araşdırmalarda fonosemantik analiz etimoloji analizin genişləndirilmiş forması kimi qəbul olunur [19, s.17].

Etimologiyanın ən sıx bağlı olduğu dilçilik sahələrindən biri məhz fonosemantikadır. Vaxtilə gənc qrammatiklər XIX əsrin sonlarında etimologiyayı inkişaf etdirərkən məhz fonetik dəyişmələr prinsipini önə çəkmişdilər. Fonetikanın bir sahəsi olan fonosemantika sözlə mənənin, səsle semantikanın əlaqəsini tədqiq edir. Fonosemantika mənənin yaranması zamanı səslərin motivləşməsini müəyyənləşdirir. Fonosemantika ilə bağlı aparılan müasir araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə əldə olunan mühüm nəticələr etimoloji tədqiqatların effektivini artırır. Fonosemantika qanunauyğunluqları sübut edir ki, dildə kök səslərin hər biri müəyyən semantikalara uyğun sözlər yaradır. Yəni bu fonosemantik konsepsiyayı nəzərə almadan etimoloji araşdırmaların önəmli nəticələr əldə etməsini düşünmək doğru olmazdı. Fonosemantika nəzəriyyəsinin elmi əsasında fonetik motivləşmə dayanır. Yəni motivləşməni tədqiq etmək həm etimologiyaya baxımından, həm də fonosemantika baxımından linqvistik əhəmiyyət kəsb edir.

Səslə mənənin əlaqəsi bir çox dilçiləri düşündürmüşdür. Leonard Blumfild “Dil” əsərində səs təqlidi nəzəriyyəsinin elmi mahiyyətindən ətraflı bəhs etmişdir [8]. Səs və məna probleminin öyrənilməsi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir. Son dövrlərdə eksperimental fonetika ilə bağlı tədqiqatların intensivləşməsi bu problemin həllində mühüm rol oynayacaqdır. XVIII əsrdə yaşamış alman filosofu İ.Herder “Dilin mənşəyi haqqında traktat” əsərində yazırdı ki, “*təbiət səsləri dilin mənşəyində dayanan sözlərin ilkin kökü olmasa da, həmin kökləri canlandıran, dilin ilk köklərinə “şirə” verərək onların yaranmasına təkan vermişdir*” [11, s.136].

İndiyə qədər dünya dilçiliyində Ferdinand de Sössürün, Eduard Sepirin, Roman Yakobsonun, Otto Yespersenin, Boduen de Kurtenenin, Leonard Blumfildin, A.M.Qazov - Qinzberqin, Nikolay Aşmarinin, Q.E.Kornilovun, S.V.Voroninin, Timur Qocaoğlunun bu sahədə mühüm araşdırmaları vardır. Adlarını sadaladığımız bu alimlər səs təqlidinin, səs simvolizminin linqvopsixoloji, semiotik mahiyyətindən bəhs etmişlər. Timur Qocaoğlu bu nəticəyə gəlir ki, “*Bu ses - anlam ehtiyatına dayalı kargit denklilərdeki "dudak ve dil-damak unsuz sesleri" yakınlık, sevgi/bağlanma anlamlarını ve "dil ve dil-diş ünsüz sesleri" ise uzaklık /nefret/ayrılma anlamları içeren kelimeler oluşturur. Bu dünya dillerinin büyük çoğunluğunda gözlemlenebilen evrensel bir özelliştir*” [5, s.115-116]. Fonosemantik səbəblərlə bağlı yaranan sözlər dilçilikdə çox zaman *onomatopoetik*, yəni

təqlidi sözlərlə əlaqədə öyrənilir. Təqlidi sözlər *ideofonlar* da adlandırılır. Nostratik dilçilikdən bəhs edən Merrit Ruhlen yazır ki, “*Ses simbolizmini burada sayabiliriz, i sesi yakını işaret ederken, a sesi uzağı gösterir. Birtakım taklit seslerinden oluşan kelimeler de (cız, mürmur gibi) buraya girer. Mama "anne", papa "baba" gibi akrabalık terimleri de dilcilerin çoğu tarafından ses simbolizmi içinde değerlendirilir. Fakat bu tip örnekler dillerin söz hazineleri içinde çok küçük bir grup oluşturur. Çok kural dışı ve sayıca çok az oldukları için dil sınıflamaları tartışmasında göz ardı edilebilirler*” [6, s. 18].

Adətən dilçilikdə səs təqlidi ilə yaranan kök sözlər *onomopoetik köklər* kimi səciyyələndirilir. A.M.Qazov - Qinzberq parotosemit dillərinin kök sözlərinin yaranmasında səs simvolizminin önəmini açıqlamışdır. O, bu nəticəyə gəlir ki, “*istənilən səs təqlidi ilə yaranan söz aşağıdakı inkişaf mərhələsi keçir: təbii səs obyektinə→onun şifahi fonemsiz imitasiyasına→səs təqlidi ilə yaranan söz*” [10, s.27]. Çox zaman etimologiya ilə məşğul olan sahə diaxronik dilçilik də adlanır. Adətən, *fonosemantika* termini dilçilikdə iki mənada işlədilir. Bunlardan birincisi və əsası odur ki, fonosemantika sözlərin anlamı ilə səslərin bağlantısını öyrənir. İkincisi isə, odur ki, fonosemantika dedikdə söz köklərində səs dəyişməsi ilə anlam fərqi yaranması nəzərdə tutulur. Ümumi dilçilikdə səs simvolizmi ilə bağlı əsas elmi qənaət ondan ibarətdir ki, dildə yaranan ilk səslər müəyyən semem funksiyası daşımış, onların hər birinin müəyyən bir əşya və ya hadisə ilə bağlı semantik funksiyası formalaşmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər bu mövzu ilə bağlı Musa Adilovun, Qəzənfər Kazımovun, Həsən Mirzəyevin, Buludxan Xəlilovun, Etibar İncin, Nərgiz Hacıyevanın, Baba Məhərrəmlinin, Kifayət İmamquliyevanın araşdırmaları vardır. Bu sahədə Baba Məhərrəmlinin də öz elmi yanaşması var. O, türk dillərində söz köklərinin rekonstruksiyasından bəhs edərkən bu məsələyə öz fikrini bildirir. Alimin fikrincə, “*ilk söz köklərinin yaranmasında səs təqlidi amilinin xüsusi önəmi vardır, çünki ilkin sözlərin bir çoxu məhz səs təqlidinin nəticəsi kimi formalaşmışdır. Bu faktı dilin fonosemantik mahiyyəti də sübut edir. Protodildə sözlər deyil, məhz səslər hazır formada olmuşdur. Səs simvolikası da ilkin söz modellərinin yaranmasında əsas amillərdən biridir. Yəni ilkin səslərlə onların ifadə etdikləri məna arasında bağlılıq vardır*” [3, s.210]. Bu sitatdan da görüldüyü kimi, türkoloqlar səs simvolikası amilinin etimologiyada nəzərə alınması məsələsini xüsusi vurğulayırlar.

İndiyə qədər dünya dilçiliyində səs təqlidi problemi ilə bağlı araşdırma aparən alimlərdən biri də tanınmış çuvaş türkoloqu N.İ.Aşmarindir. O, çuvaş dilinin materialları əsasında təqlidi sözləri kompleks şəkildə öyrənən alimlərdəndir. Onun araşdırmaları bir daha sübut edir ki, dilin leksik qatında özünə yer tutan qədim sözlərin əksəriyyətinin mənşəyi səs təqlidi ilə bağlıdır. N.İ.Aşmarin çuvaş dilinin materialları əsasında səs təqlidi əsasında yaranan sözlərdən bəhs edərək yazır ki, “*qədim dillərdə təsadüf olunmayan bir çox sözlər var ki, onları səs təqlidi əsasında müasir dövrdə izah etmək ona görə olmur ki, onların ilkin mənalarını biz bilmirik və yaxud onların ilkin mənaları bizə məlum deyil*” [8, s.140]. Çuvaş türkoloqu N.İ.Aşmarinin bu fikirləri elmi həqiqəti əks etdirir. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində *fonosemantika* termininə fərqli rəqurslardan baxılmışdır. Həsən Mirzəyev feil kökləri ilə bağlı araşdırmalarında fonosemantika məsələlərinə böyük önəm vermişdir. Buludxan Xəlilovun həm fəlsəfə doktorluğu, həm də elmlər doktorluğu dissertasiyalarında fonosemantika termini adı altında söz köklərində səs əvəzlənmələri ilə morfoloji və semantik dəyişmələr nəzərdə tutulmuşdur. Yəni Buludxan Xəlilov bu termini tam fərqli mövqedən işıqlandırmışdır [2, s.24]. Onun araşdırmalarında bu termin ilkin söz köklərində tarixən baş verən morfonoloji birikmə, morfonoloji daşlaşma anlamında işlənmişdir. Həsən Mirzəyev “Azərbaycan dilində feil” əsərində Azərbaycan dilinin fonosemantikası, morfonologiyası, ilkin söz yaradıcılığı, ilkin səs əvəzlənmələri mövzuları ilə bağlı zəngin faktlar vermiş, mühüm nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. Bu faktlar və fikirlər dilimizin qədim tarixi üçün açar rolunu oynayır. Həsən Mirzəyev bir çox feil köklərinin mahiyyətində, semantik məzmununda motivləşmə nəticəsində ümumi kök semantikadan morfoloji və fonetik variantlara ayrılma prosesini xüsusi vurğulayır. Məsələn, Həsən Mirzəyev *qa* morfemi ilə bağlayan feillərdə sıxmaq, tutmaq” semantikalarının, *ba* morfemi ilə başlayan feillərdə “bir-birinə keçirmək, yaxın çəkmək, bağlamaq”, *sa-*, *si-*, *sü-*, *ta-*, *tı-*, *tə-*, *ça-* səs birləşmələri ilə başlayan feillərin hamısında “əşyanın sıxılması, güclə yerindən çıxarılması”, *kö-*,

ke-, ge-, gə- ilə başlayanlarda əşyanın yerindən uzaqlaşdırmaq, dinamik hərəkəti icra etmək mənası özünü mühafizə etməkdədir [4, s.101; 104]. Beləliklə, H.Mirzəyev *ba-, si-, kö-, ke-, ta-, ça- və qa-* morfemli feillərdə fonosemantik motivləşmənin rolunu və əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirir.

Bəzən dilçilikdə dil faktlarına fonosemantika nöqtəyi-nəzərindən yanaşmalar da fərqli şəkildə özünü göstərir. Belə ki, bir çox halda fonosemantika deyərkən səsin yaratdığı motivləşmə, səslənmədən asılı olaraq təşəkkül tapan mənalar nəzərdə tutulur. Dilçilikdə hətta fonosemantik tipologiya terminindən də istifadə olunur. Fonosemantik konsepsiya dilçilikdə bəzən səs simvolizmi də adlandırılır. Səs simvolikasına görə ideofonların hər biri müxtəlif semantikalara xidmət edir. Bəzən bu fonetik simvolizm də adlandırılır. Səs simvolizmi ilə danışığ səsələrinin müxtəlif mənaların motivləşməsindəki rolunu aydınlaşdırmaq olur. Dilçilikdə səs təqlidi nəzəriyyəsi dilin fonosemantik mahiyyəti məsələsi ilə birbaşa bağlıdır. Fonosemantika səs təqlidini də öyrənir.

Heç də təsadüfi deyil ki, tanınmış rus dilçisi A.A.Potebnya “Fikir və dil” adlı əsərində yazır ki, “*sözün daxili forması onun mərkəzi obrazını yaradır və sözün digər əlamətlərindən üstündür. Bu xüsusiyyət sonradan təşəkkül tapan (müəllif- yəni derivat olan) sözlərin etimoloji mənasının açılmasına imkan verir (məsələn, bık- revuşiy, volk – rejuşiy, medved med, yəni bal yeyən, pçela-juşaya)*” [16, s.130-131]. Fonosemantika sahəsində elmi ümumiləşdirmələr aparan S.V.Voroninin əldə etdiyi elmi qənaətlər çox maraqlıdır. Tanınmış rus dilçisi Stanislav Voronin “Fonosemantikanın əsasları” adlı əsərində fonosemantikanın dilçiliyin müstəqil bir bölməsi olmasını elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. S.V.Voronin fonosemantikanın psixofizioloji əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. Onun dilçilikdəki əsas xidməti odur ki, o, fonosemantikanı müstəqil elm sahəsi kimi təqdim edə bilir. Fonosemantika ilə bağlı tədqiqatlar səs simvolikasası üzərində qurulur. S.V.Voronin haqlı olaraq yazır ki, “*fonosemantika fonetikanın, semantikanın və leksikologiyanın əsasında yaranır, onların əsasında özünü təsdiq edir. Fonosemantikanın, xüsusilə qlottoqoniya, etimologiya, müqayisəli-tarixi dilçiliklə və tipologiya ilə sıx əlaqəsi var. Bunlardan başqa onun psixolinqvistika ilə də bağlılığı mövcuddur*” [9, s.21]. Sitatdan da görüldüyü kimi, S.V.Voronin fonosemantikanın etimologiya ilə əlaqəsi məsələsinə də toxunur. Bu məsələdə S.V.Voronin çox haqlıdır. Çünki indiyə qədər bu sahədə aparılan araşdırmalar bir daha sübut edir ki, fonosemantik qanunauyğunluqları nəzərə almadan etimoloji araşdırmalarda uğur qazanmaq mümkün deyil. Dilçiliyin ən yeni sahələrindən biri olan psixolinqvistika ilə fonosemantikanın əlaqəsi danılmazdır. Çünki səsin yaratdığı psixoloji assosiasiyalar semantikanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qədim söz köklərində də bu proses getmişdir. Yəni ilkin köklərdə müxtəlif səs distibusiyları hər bir dilin fonotaktika qaydalarına uyğun olaraq sememlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. S.V.Voronin digər bir araşdırmasında “Etimologiya və fonosemantika” adlı məqaləsində hər iki dilçilik sahəsinin inteqrasiyasından bəhs etmişdir. İlkin sözlərdə ilk hecalar mənə yükünü öz üzərinə götürmüşdür. Aparılan tədqiqatlarda ilkin hecanın kök morfemlərin semantik cəhətdən formalaşmasında əsas bünövrə rolunda olması müəyyən olunur. S.V.Voronin “Etimologiya və fonosemantika” adlı məqaləsində yazır ki, “*son illərdə fonosemantika ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, səs təqlidi ilə (yəni səs simvolizmi ilə) yaranan sözlərin sayı-hesabı yoxdur, sadəcə, onların əksəriyyəti “maskalanmışdır”, onları yalnız etimoloji araşdırmaların nəticəsində aşkar etmək mümkündür*” [9, s.70]. S.V.Voronin bu qənaətə gəlir ki, artıq fonosemantikaya ənənəvi baxışdan fərqli olaraq, yeni aspektlərdən yanaşmaq lazımdır, ciddi obyektiv kriteriyalara əsaslanmaq lazımdır. O, belə bir yekun fikir irəli sürür ki, səs təqlidi ilə bağlı etimologiyaya yeni nəzəri prinsiplərin gətirilməsinə böyük ehtiyac var. S.V.Voronin fonosemantika ilə etimologiyanın qarşılıqlı əlaqədə olduğunu bir daha sübut edir. O, bu qənaətə gəlir ki, “*nəhayət ki, etimoloji araşdırmalarda fonosemantik analiz metodunu tətbiq etməklə çox şeyə nail olmaq olar*” [9, s.70].

Başqırd dilçisi A.N.Treğubovun fikrincə, “*sözün anlautu inlaut və auslautla müqayisədə mənə yükünü daha çox daşıyır. Buna görə də kök morfemlərin ilkin komponentlərinə etimoloji nöqtəyi-nəzərdən bütövlükdə yanaşsaq, kök morfemlərin ilkin komponentlərinin etimologiyası baxımından leksik vahidləri araşdırmaq məqsədəuyğun görünür. Dil materialının bir hissəsinin aşkar səs-təsvir təbiətinə malik olduğu üçün, daha geniş söz kütlələrini də bu mövqelərdən səciyyələndirmək mümkündür*” [18, s.10]. Deməli, etimologiya aspektindən sözün ilk hecasının onun semantik rekonstruksiyasındakı rolunu yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Yəni sözün strukturundakı mövqə

etimoloji araşdırmada mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu konsepsiya etimoloji araşdırmalarda mütləq nəzərə alınmalıdır. Çünki qədim tarixə malik sözlər etimoloji cəhətdən araşdırıldıqda ilkin heca çox zaman praforma kimi bərpa olunur. Deməli, buradan belə bir nəticə hasil olur ki, çoxhecalı sözlər etimoloji təhlilə cəlb olunarkən onların ilkin hecası praforma kimi semantik funksiyanı da yerinə yetirmişdir. İlk sözlərin təkhecalılıq əsasında qurulması məntiqinə əsaslanaraq, belə bir nəticə əldə etmək olar ki, həqiqətən də, məhz tarixən kök və şəkilçi birləşmələrindən yaranan etimoloji cəhətdən düzəltmə sözlər onlardır və onların ilk hecası etimon kimi çıxış edir.

Bu sahədə məşhur alman dilçisi V.Vundtun da fərziyyələri var. V.Vundtun fərziyyəsinə görə, “*insan bədənində danışmaq səslərini yaradan orqanların hərəkəti nəticəsində sözlərin səslənməsi ilə yanaşı olaraq, mənalari da formalaşır*” [15, s.222]. Deməli, V.Vundt da dolayısıyla bu konsepsiyanın tərəfdarı kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, rus dilçisi S.V.Voronin fonosemantikanın dilçiliyin ayrıca, müstəqil bir qolu olduğunu isbat etməyə çalışmışdır. O, “Fonosemantikanın əsasları” kitabında bu ideyanı sübut etməyə cəhd edir [9, s.9]. S.V.Voronin fonosemantikanın nəzəri-metodoloji əsaslarından, elmi prinsiplərindən ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Təsadüfi deyil ki, S.V.Voronin qeyd edir ki, “*dil işarəsi prinsipial olaraq qeyri-ixtiyari deyil, motivləşmişdir*” [9, s.204].

Fonosemantika ilə etimologiyanın əlaqəsini tədqiq edən alimlərdən biri də S.V.Klimovadır. Onun dissertasiyasının birinci fəslə məhz bu problemə həsr olunmuşdur. S.V.Klimova tədqiqatında *etimoloji fonosemantika* adlandırdığı problemdən bəhs edir. O, bu qənaətə gəlir ki, “*etimoloji fonosemantika ənənəvi etimologiyanın həll edə bilmədiyi bir çox məsələlərin öhdəsindən gələ bilər. Xüsusilə, etimoloqlar tərəfindən “məşəyi məlum olmayan” sözlərin kökünü təsbit edə bilər*” [13, s.16]. Sitatdan da göründüyü kimi, S.V.Klimova etimoloji araşdırmalarda fonosemantikanın rolunu düzgün qiymətləndirə bilmişdir.

Nəticə: İndiyə qədər müxtəlif dillərə aid nəşr olunmuş etimoloji lüğətlərə nəzər salsaq, müxtəlif dillərdə bir çox sözlərin məhz səs təqlidindən yarandığını görə bilirik. Deməli, etimologiya ilə fonosemantikanın bağlılığı tam məntiqi elmi əsaslara söykənir. Adətən, fonosemantika ilə bağlı olaraq və yaxud da səs təqlidi ilə bağlı yaranan leksika dilçilikdə *ikonik leksika* termini ilə ifadə olunur. Hətta dilçilikdə *etimoloji fonosemantika* termini də işlədilməkdədir. Alman filosofu İ.Qerder insan ruhunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq ilkin səslərin nidalardan, sonradan isə nidalardan feil köklərinin, nəhayət feil köklərindən adların yarandığını göstərir. O, bu prosesi insan təfəkkürün inkişafı ilə paralel şəkildə baş verdiyini və insan dilinin bu cür təşəkkül tapdığını iddia edir [11, s.145-147]. Yekun olaraq onu qeyd etmək istəyirik ki, yuxarıda apardığımız təhlillər bir daha sübut edir ki, etimologiyası izah oluna bilməyən bir çox sözün mənşəyini fonosemantika nəzəriyyəsinə dayanaraq izah etmək olar. Etimoloji təhlillərdə fonosemantikanın əsas prinsiplərini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hacıyeva, N. Fonosemantikanın tədqiqat tarixi //– Bakı: Müasir Azərbaycan dili,– 2019. – s.637-670.
2. Xəlilov, B.Ə. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı: / filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 1999. – 66 s.
3. Məhərrəmli, B. Türk dillərinin qədim leksikası / B.Məhərrəmli. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, – 2017. – 272 s.
4. Mirzəyev, H. Azərbaycan dilində feil / H.Mirzəyev.– Bakı: Elm, – 2006. – 504 s.
5. Kocaoğlu, T. Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, II – 20-26 Eylül 2004, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları,– s.115-116.
6. Ruhlen, M. Dilin kökeni / M.Ruhlen. – Ankara: Nece Yayınları, – 2006. –186 s.
7. Алпатов, В.М. История лингвистических учений / В.М.Алпатов. – Москва: Языки славянской культуры, – 2005. – 368 с.

8. Ашмарин, Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке / Н.И.Ашмарин. – Казань: Издание Академическое центра, – 1928. –160 с.
9. Воронин, С.В. Основы фоносемантики / С.В.Воронин. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, –1982.– 244 с.
10. Газов-Гинзберг, А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельство прасемитского запаса корней) / А.М.Газов-Гинзберг. – Москва: Наука, – 1965. – 183 с.
11. Гердер, И. Трактате о происхождении языка / И.Гердер. – Москва: Издательство ЛКИ, –2007. – 88 с.
12. Кайдаров, А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т.Кайдаров. – Алма-Ата: Наука, – 1986. – 328 с.
13. Климова, С.В. Глаголы «неясного происхождения» в Сокращенном Оксфордском словаре. Элементы этимологической фоносемантики. /автореф. дис..канд. филол. наук./ – Ленинград, 1986. –16 с.
14. Мечковская, Н.Б. Язык и религия // Н.Б.Мечковская. – Москва: ФАИР, – 1998. – 352 с.
15. Пауль, Г. Принципы истории языка / Г.Пауль. – Москва: Издательство иностранной литературы, – 1960.– 500 с.
16. Потебня, А.А. Мысль и язык. Слова и миф / А.А.Потебня. – Москва: Правда, – 1989.– 623 с.
17. Севилски, И. Этимологии или Начала: [В XX книгах] / И.Севилски. – Спб.: Евразия, – Кн. I-III.–2006. – 352 с.
18. Трегубов, А.Н. Структурно элементарная лексика (семантический и звукоизобразительный аспекты – / диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. / – Уфа, 2012. – 451 с.
19. Флакман, М.А. Диахроническое развитие звукоизобразительной лексики английского языка /дисс. на соискание канд. филол. наук/. – Санкт-Петербург, 2015.– 166 с.
20. Якобсон, Р. Избранные работы / Р.Якобсон. – Москва: Прогресс, –1985.– 454 с

Нурана Гусейнова

Этимология və фоносемантика

Резюме

В статье рассматривается соотношение этимологии и фоносемантики. Фоносемантика изучает взаимосвязь между звуком и значением. Таким образом, этимология и фоносемантика тесно связаны. В последнее время фоносемантика стала самостоятельной отраслью языкознания. Связь между звуком и значением всегда озадачивала лингвистику. В связи с этим оценка фоносемантики с современных лингвистических аспектов выявляет важные лингвистические факты. Интеграция фоносемантики с этимологией, ставшая одной из инновационных областей языкознания, повышает эффективность этимологических исследований. Звук и значение всегда были одной из приоритетных тем в общем языкознании. Взаимосвязь между звуком и значением интересовала философов древности. Понятие звукоподражания сыграло важную роль в создании теории фоносемантики. Известно, что существует множество теорий происхождения языка. Одной из таких теорий является теория имитации голоса. В древнегреческом языкознании выдвигались различные представления о голосовой имитации.

Ключевые слова: *этимология, фоносемантика, теория, звукоподражание, значение, мотивация.*

Nurana Huseynova

Etymology and phonosemantics

Summary

The article deals with the relationship between etymology and phonosemantics. Phonosemantics studies the relationship between sound and meaning. Therefore, etymology and phonosemantics are closely related. In recent times, phonosemantics has become an independent branch of linguistics. The relationship between sound and meaning has always puzzled linguistics. In this regard, evaluating phonosemantics from modern linguistic aspects reveals important linguistic facts. The integration of phonosemantics with etymology, which has become one of the innovative fields of linguistics, increases the effectiveness of etymological research. Sound and meaning have always been one of the priority topics in general linguistics. The relationship between sound and meaning was of interest to philosophers in ancient times. The concept of sound imitation played an important role in the creation of the theory of phonosemantics. It is known that there are many theories about the origin of language. One such theory is the theory of voice imitation. In ancient Greek linguistics, different ideas about voice imitation have been put forward.

Keywords: *etymology, phonosemantics, theory, sound imitation, significance, motivation.*

Çapa tövsiyə edən: *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *dosent Baba Məhərrəmli
fil.ü.f.d. Dilbər Cəmali*